

שתי הערות על 'ערוך השולחן' ו'משנה ברורה'

בעקבות הספר 'תערוך לפניי שולחן' מאת הרב איתם הנקין הי"ד*

א. המחבר הרב איתם הנקין הי"ד בכלל עבודתו המקיפה בקורות חייו של הגאון הרי"מ עפשטיין זצ"ל הצליח ואסף לבנים רבות, וחקר היטב במקורות התקופה ובאופני החיים דאז, ובירר היטב את פרטי פעולותיו הספרותיות וההלכתיות של הגאון בעל 'ערוך השולחן' וקשריו עם חכמי זמנו, ובמיוחד השקיע עמל רב בפרטים הביבליוגרפיים של ספריו, ובנה מהם בניין נאה מאוד, שהוא לכבוד למחבר הדגול. בין השאר הוא עסק, כמו רבים אחרים, בהשוואות בין ספר זה לבין ספר הלכה אחר

* הדברים נכתבים לזכרו של הקדוש רבי איתם הנקין הי"ד, שנרצח לפני כמעט ארבע שנים בידי ישמעאלים שידם בכל. יזכר לטוב עם שאר צדיקי עולם. על ידי פרסום דברי תורתו ומחקריו כאילו שפתי דובבות, וכאילו הוא ממשיך ללמד תורה. לא הכרתי באופן אישי, אך קראתי מדבריו והערכתם מאוד על רוחב ידיעותיו ועומק עיונו בטוב טעם. הרב איתם הי"ד היה בן הרה"ג רבי יהודה הרצל שליט"א בן ד"ר אברהם הלל בן הגאון המפורסם רבי יוסף אליהו הנקין זצ"ל, מגדולי הפוסקים בימינו. ר' איתם עסק הרבה בקורות ימי רבותינו שבדורות האחרונים וחקר אותם ואת משנתם, וחלק רב ממה שעשה והכין לא הספיק להוציא לאור עולם. הוריו שיחי, בני משפחתו וידידיו הוציאו לאור את הספר שכתב על הגאון הגדול המופלא רבי יחיאל מיכל עפשטיין זצ"ל רבה של נובהרדוק, מחבר ספר ההלכה המקיף והידוע 'ערוך השולחן'. חלק מהחיבור הספיק לפרסם בכתבי עת ובתקופונים שונים, ודבריו נתחבבו על ציבור לומדי התורה והתקבלו בהערכה רבה. כמו כן התעתד לכתוב עבודת מחקר לתואר ד"ר על הגאון הגדול והמופלא רבי ישראל מאיר הכהן זצ"ל מראדן בעל החפץ חיים והמשנה ברורה. תוכנית המחקר שהגיש נתפרסמה לאחר מותו האכזרי יחד עם רעייתו נעמה הי"ד, ועוררה התפעלות. לפני שנים רבות הציע לפניי תלמיד, שהיה תלמיד חכם בעל שיעור קומה ואף שימש בפועל במשרת רבנות, לעבוד על נושא זה, היינו ה'משנה ברורה'. לאחר שהסברתי לאותו מבקש כיצד אני רואה את תוכן העבודה הנדרש ואת היקפה, לא חזר אליי... אולם לפי כוחותיו המוכחים של הרב איתם נראה שהיה יכול להצליח להעמיד מחקר ראוי והגון, גם מנקודת המבט של ההיסטוריה החברתית, וגם מנקודת מבטה של ההיסטוריה האינטלקטואלית, ובלשון בני התורה הפך של ה'גדלות' ושל ה'גאונות' שבחפץ חיים, והערכה מקיפה של האישיות בכל גדולתה, ולא כפי שרווח כיום במחקר ההיסטורי להתעסק בהיסטוריה החומרית והיום יומית של חיי המעשה בלבד כמסד למהלכים הפועלים בחברה. שמעתי מידי"ן הגאון הגדול רבי דוד צבי הילמן זצ"ל, שהיה ממקורבי הגאון בעל החזון איש זצ"ל, שאצל החזו"א, שכידוע היה ביקורתי באופן חד וחריף עד מאוד ולא נשא פנים גם לגדולי הדורות הקודמים, היה משקל רב ביותר להערכתו על כל רב וחכם אם הכיר אותו רב בכך שבעל החפץ חיים אינו רק צדיק נשגב וכו' אלא שהוא מגאוני הדור ממש בתלמוד ובהלכה. ועד לכדי כך הגיעו הדברים, שזמן ממושך עקב החזו"א אחר הגאון רבי חיים עוזר גרודזינסקי זצ"ל, לראות אם הוא מתייחס אל הח"ח באופן זה, ועד שלא נחה דעתו לא אימץ לעצמו את הגר"ח כגדול וכמנהיג. חבל על דאבדין. יזכור אלוקים לטובה את הרב איתם ואת רעייתו הי"ד עם שאר צדיקי עולם.

שנתחבר באותו זמן ונתפשט מאוד בכל חלקי עם ישראל, וזכה שיקבעו הלכה כמותו, הוא ספרו של הגאון הגדול רבי ישראל מאיר הכהן זצ"ל 'משנה ברורה' (בספר מעמ' 309 ואילך). כבר הרבו לדון בשאלה מי עדיף על מי, והסיבות להתפשטות הרבה כל-כך של המשנ"ב והתקבלותו כפוסק אחרון בתפוצות ישראל.

לעניין זה אבקש להוסיף דבר אחד, וכדברי הרא"ש שתורתנו תורת אמת היא ואין נושאים בה פנים לאיש, שלעיתים לפי חוש הביקורת של הלומדים יוצא שמעדיפים פוסק מסוים ופחות מקבלים פוסק אחר. בעבר אירע דבר כזה לרבי מרדכי יפה בעל הלבושים, שמעמדו התערער מאוד בשל ההשגות עליו מצד פוסקים שאחריו כגון בעל המגן אברהם ועוד. כך אירע גם לבעל שו"ת בנימין זאב בעקבות הביקורת נגדו מחכמי זמנו¹. ויתכן שכך קרה גם לערוה"ש מול המשנ"ב.

אביא כאן דוגמא אחת, ויש אחרות כמוה. כתב הט"ז על או"ח סוף סי' תקנה (בהוצאות ישנות הקטע הזה נמצא בסוף סי' תקנד):

מהדברים שזכרנו לעיל משמע שתשמיש המטה לאבל מותר ביום שביעי אחר שעמדו המנחמים מאצלו, דמקצתו ככולו, כמו שמותר בשאר האסורים לו באבילות. אבל נמצא בספר חסידים (סימן רמ) שתשמיש אסור לאבל כל היום השביעי, וכן כתוב בתשובת מהר"מ (דפוס פראג) סימן תקמ"ט שאסור לשמש עד הלילה.

ועל זה כתב בערוך השולחן יו"ד סימן שצה סעיף ג-ד:

ולפי זה כשמת לו מת ונקבר ביום ראשון ומלאו לו ימי אבלותו בשבת, אסור לו לבלי שבת בדברים שבצנעא ובכל הדברים שאסור לאבל בשבת עד שחרית אחר התפילה, וזה נראה דבר פשוט דכשאמרין ביום שביעי מקצת היום ככולו - דמותר גם בתשמיש לאחר מקצת היום, אלא שיש שחוששין בזה (עט"ז או"ח ס"ס תקנ"ה דמהפוסקים נראה דמותר, אבל בס"ח וכן

1 דרך אגב, קיימת שאלה מדוע ממהרים כ"כ להתרשם מחזרתו של חכם מדעתו וחשים לאמצה, והלא בלי ספק שיש מקרים לא מעטים שדעתו של החכם מאתמול היא ג"כ דעה חשובה, ומדוע אנו בטוחים למשל שדעתו של הרמב"ם המאוחר מכריעה את דעתו של הרמב"ם המוקדם, וכי אז הוא לא היה רמב"ם? ומדוע לא תחשבנה שתי הדעות ככל מחלוקת ראשונים? ושמה תאמר שגם במשך חייו של הפוסק נדון בקמאי ובתראי - נמצא שנתחייב לבדוק בכל דעה מתי נאמרה, וכמה היה גדול כוח הפוסק באותה שעה, ולא שמענו כזאת. הערתי על כך במבוא למהדורה הפקסימילית של 'הספר המוגה', מהדורת מכון אופק, ירושלים תשנ"ז, הוא כת"י אוקספורד נויבויאר 577 של הספרים מדע אהבה מספר משנה תורה לרמב"ם, כת"י שהרמב"ם במי ידיו חתם עליו ואישר כי הוגה מספרו. שם נידונו לפחות חמש ועשרים מקומות שניכרת בהם חזרתו של הרמב"ם, לפי עדויות ולפי מימצאים בכתב היד הזה, עיי"ש הע' 50, ועיין סנהדרין לג, א בעניין 'כאן שיש גדול ממנו וכאן שאין גדול ממנו' וכו', וברש"י שם.

בתשובות מהר"ם מר"ב אוסרים בתשמיש עד הלילה, ע"ש. והוא פלאי, שציין לתשובה תקמ"ט, ועיינתי שם ומפורש ממש להיפך, דלכל מילי מקצת היום ככולו, עיי"ש. וצ"ע). ולכן כיון שעמדו מנחמין מאצל האבל ביום שביעי מותר בכל דברים שאסור בהם תוך שביעי, דמקצת היום ככולו, לא שנה מקצת יום שביעי ולא שנה מקצת יום שלושים...

אך רי"מ עפשטיין התבונן בראשה של התשובה, ולא הביט אל סופה. הוא ראה בחלקה הראשון את המשפט 'דמקצת יום שביעי ככולו לכל מילי', וממנו הסיק שדעת מהר"ם היא שגם לעניין תשמיש ביום שביעי יהא מותר בהמשך היום השביעי, אבל לא ראה את הכתוב במפורש בהמשך אותה תשובה:

וביום ז' לאבילתו אל ישמש מיטתו, אף על פי שעושה דברים אחרים אחר שהתפללו עמו אל ישמש עד ליל ח'.

ונמצאו לפי זה דברי הט"ז נכונים ומכוונים, ודברי בעל ערוה"ש תמוהים. בהצטברות של תקלות מעין אלו יש אולי תשובה לשאלה מדוע הלומדים העדיפו על פני ערוה"ש את המשנה ברורה.

ב. כתב המחבר ז"ל (בספר עמ' 312):

בנושאים הכלולים בחלקים א ו-ג של המשנה ברורה, יש מקום לומר שערך השלחן נחשב "בתראי" לעומתו. בפרט בהלכות שבת יש סברא להעדיפו, מאחר שכאמור חלק מהלכות אלו נכתבו ע"י בנו של המשנה ברורה, הרב אריה ליב (הע' 16: ראו קיצור תולדות החפץ חיים, עמ' 43-41, שם מעיד בין השאר "כי בשביל שהכתבים לא יצאו תמיד מעט אחת, נמצא לפעמים סתירות שהרב המחבר לא עמד עליהם", ומביא דוגמא לסתירה בין ס' שיח שכתב הח"ח לס' שכח שכתב הוא, וכל אחד אחז בשטה שונה; אף שבכ"ז היה הח"ח עובר על דברי בנו וסיננם (שם עמ' 42 וכן עמ' 86), אבל עדיין לפעמים נשמט איזה דבר ממנו, וכך יצאו הסתירות הנ"ל. לעומת זאת, את חלק א כתב החפץ חיים לבדו, למעט עניין אחד בס' מב שכתב יחד עם בנו). וכן כמובן במקרים בהם השיג עליו ישירות, במפורש או שלא במפורש, יש להחשיבו בתראי. אך אי אפשר לומר כן בשאר חלקי המשנה ברורה, שרי"מ עפשטיין לא ראה אותם בזמן שחיבר את החלקים המקבילים בספרו. יש להדגיש, שעל אף שהחפץ חיים חי עוד עשרים וחמש שנים אחרי פטירת הרי"מ עפשטיין, במהדורות ספרו לא הוכנסו שום תיקונים אפילו לא במקרים של טעות סופר וכל שכן לא שינויי הלכות, מלבד מקצת תיקונים שהספיק להכניס בכרך הראשון (הע' 17: לפי עדות בנו הנ"ל, שם, עמ' 30. יתכן שעובדה זו נעלמה מעיני המדפיסים והמהדירים בדורות הבאים).

אולם לדעתי יש לעיין האם מקרה זה הוא עניין ל'הלכתא כבתרא', מה עוד שבהמשך הדברים יש שובר לקביעה זו, שהרי אם בעל המשנה ברורה חי עשרים ושנה יותר מאשר בעל ערוך השולחן, קשה לומר שבעל ערוה"ש הוא בתרא. הקביעה שבמהדורות המשנ"ב אין תיקונים ואין שינויים היא נקודה חשובה מאוד לבירור העניין, אך מסופקני אם יש מי שבדק וחקר תופעה זו כדי לקבוע זאת כעובדה, גם דומה שאין עדיין ביבליוגרפיה מדויקת של כל מהדורות המשנ"ב.

ויש להעיר, כי במקום אחד לכל הפחות יש ציון בתוך מהדורה מאוחרת של המשנ"ב (שנדפסה עוד בחיי המחבר) לתיקון שתיקן המחבר.

משנ"ב סימן תעג בביאור הלכה ד"ה פחות מכזית, סעיף ו:

פחות מכזית - מכאן משמע דדבר שטיבולו במשקה צריך נטילה אפילו בפחות מכזית, אף שבפתי גמור כתב המחבר בסימן קנ"ח ס"ג בשם י"א דאין צריך נטילה בפחות מכזית. **וזהו שלא כמו שכתבנו שם במשנה ברורה בס"ק כ', וכבר העירתי זאת בהדפסה שניה בשולי הגליון.**

ובסימן קנח סע"ג במשנ"ב אות כ:

בלא ברכה - כי יש מקצת הראשונים דסברי שלא הצריכו חכמים נט"ל לדבר שטיבולו במשקה אלא בימיהם שהיו אוכלים בטהרה, משא"כ עכשיו שכולנו טמאי מתים, ולכך לא יברך ענט"י שספק ברכות להקל. והנה במ"א הביא בשם הלחם חמודות דהעולם נוהגים שלא ליטול, ויש להם על מה שיסמוכו היינו על מקצת הראשונים הנ"ל. אבל הרבה אחרונים החמירו מאד בדבר, וכתבו דהעיקר כרוב הפוסקים דצריך נטילה מדינא אף בזה"ז, ועיין בביאור הגר"א שגם דעתו כן, והחמיר מאד בזה שאף צריך לברך על זה. ולכן אף דהעולם אין נוהגין לברך, עכ"פ אין להקל לאכול בלי נטילה, וצריך לזה כל דיני נטילה כמו לפת. ומ"מ בפחות מכזית נ"ל פשוט שאין להחמיר בזה כלל, דאפילו בפת הרבה אחרונים מקילין וכנ"ל במ"ב: **[אמנם מהטור (סימן תע"ג ותפ"ו) לא משמע כן, עיין שם, ובטלה דעתי מפני דעתו הרחבה. ועיין שם בביאור הלכה בסימן תע"ג סעיף ו']**.

מעניין לציין, שדומה שהיחיד שראיתי מעיר על קיום הבדלים בין מהדורות המשנ"ב השונות הוא דווקא האדמו"ר האחרון מלובביץ', שבדרך כלל ממעט להפנות למשנ"ב (או מפני שהוא משתמש בעיקר בשו"ע הרב, או מטעמים אחרים). וכה כתוב בשיחת קודש לימים אחרונים דחה"פ, תשנ"א, אות 2:

2 נדפס בתוך: דבר מלכות, ערב שביעי ואחרון של פסח, י"ל ע"י מערכת אוצר החסידים סניף כפר חב"ד, תשנ"א.

...און אויך דער ענין דריקט זיך אויס בהלכה בנגלה דתורה: דער דין איז, אז "מי שנמשכה סעודתו במוצאי יו"ט האחרון ש"פ עד לאחר צאת הכוכבים מותר לאכול חמץ בסעודה אף שעדיין לא התפלל ערבית ולא הבדיל כלל". ד. ה. אין דער סעודה פון אחרון של פסח עסט ער חמץ, כאטש אז ער זאגט שפעטער אין ברכת המזון ביום חג המצות הזה.

תרגום (שלי): וכן מתבטא העניין בהלכה שבנגלה, הדין הוא 'שמי שנמשכה סעודתו במוצאי יו"ט האחרון ש"פ עד לאחר צאת הכוכבים מותר לאכול חמץ בסעודה אף שעדיין לא התפלל ערבית ולא הבדיל כלל', ז"א אדם אוכל חמץ בסעודה של אחרון של פסח אע"פ שאח"כ יאמר בברכת המזון: 'ביום חג המצות הזה'.

והוא מעיר על כך בהע' 62: שו"ע אדה"ז סתצ"א ס"ג ממג"א וחק יעקב שם. במשנה ברורה שם (סק"א) כתב "אמנם אם עדיין לא בירך בהמ"ז* בודאי אין לו לאכול חמץ דהרי יצטרך לומר יעלה ויבוא משום דאזלינן בתר התחלת הסעודה כדאיתא לעיל בסו"ס קפח, וא"כ יהי' תרתי דסתרי" - אבל צע"ג, כי הדין שבמג"א וח"י אפשרי רק לפני ברהמ"ז, שהרי משתחשך אסור לאכול אחרי ברהמ"ז קודם מעריב והבדלה (שו"ע או"ח סי' רצ"ט). וראה גם כף החיים (סק"ח) שמסתימות לשון הפוסקים משמע שגם קודם ברהמ"ז שרי. וראה הערה 64.

(* בדפוס ראשון דמשנ"ב במקום התיבות "אמנם... בודאי" איתא "ולע"ד נראה פשוט ... בודאי" (ולפ"ז פליג על דין המג"א). אבל בדפוס תרס"א (ושלאח"ז) - שהוגה ותוקן ע"י המחבר עצמו - הוא כבפנים.

ובהע' 64 כתב: כן משמע במשנ"ב שם, מדכתב "יצטרך לומר יעלה ויבוא כו' וא"כ יהיה תרתי דסתרי" [ולא - "ולא יוכל לומר יעלה ויבוא... כי יהיה תרתי דסתרי" (ע"ד הדין בסקפ"ח שמביא דמי שנמשכה סעודתו למוצ"ש והתפלל ערבית אינו מזכיר שבת)] - ומשמע מזה, שגם לדבריו אין ב"סתירה" זו לפוטרו מאמירת יעלה ויבוא. ויש לומר שאינו דומה לדין הנ"ל (בסקפ"ח), כי שם "'דבריו סובבין על מ"ש אדה"ז בשולחנו שם (סי"ז) "שתחלה התפלל תפלת יום שלאחריו ואח"כ מזכיר, משא"כ בנדו"ד שהמדובר באכילה (אכילת חמץ). ועצ"ע.

להשלמת העניין ולהבנתו אציג כאן את דברי השולחן סימן תצא סדר הבדלה במוצאי יום טוב, סעיף א:

במוצאי יום טוב, בין במוצאי יום טוב לחול בין במוצאי יום טוב לחולו של מועד, מבדיל בתפלה כמו במוצאי שבת [ומבדיל על היין] אלא שאינו מברך לא על הנר ולא על הבשמים.

מגן אברהם: ...ומי שהתחיל לאכול במוצאי פסח מבעוד יום ונמשך עד הלילה ועדיין לא התפלל והבדיל צ"ע אם מותר לאכול חמץ, דלכאורה נראה שמותר לאכול דכיון שחשכ' לילה הוא חול לכל מילי אלא שחכמים אמרו שאסור לעשות מלאכה עד שיבדיל בתפלה, אבל איסור חמץ אין תלוי בהבדלה שהרי אף בח"ה אסור לאכול חמץ ולכן כיון שחשכה מותר לאכול חמץ עס"ר רס"ג.

משנה ברורה: אלא שאינו וכו' - חסרון הניכר יש כאן, וקודם לזה צ"ל ומבדיל על הכוס כמו במו"ש אלא שאינו וכו' [הגר"א] וכן מצאתי בשו"ע הראשון שהדפוס המחבר בחייו. מי שהתחיל לאכול במוצאי פסח מבע"י עד הלילה ועדיין לא התפלל והבדיל מותר לאכול חמץ דכיון שחשכה הוא לילה לכל מילי אלא שחכמים אסרו במלאכה עד שיבדיל [מ"א וש"א] ואמנם אם עדיין לא בירך בהמ"ז בודאי אין לו לאכול חמץ דהרי יצטרך לומר יעלה ויבוא משום דאזלינן בתר התחלת הסעודה כדאיתא לעיל בסוף סימן קפ"ח וא"כ יהיה תרתי דסתרי.

העובדות בעניין סדר הדפסת מהדורות המשנה ברורה חשובות גם להלכה, אך לצערנו כיום הדברים אינם ברורים. כל עוד כל מהדורה חדשה הייתה הדפסה חדשה היה אפשר במידה מסוימת לדעת טיבה של כל מהדורה ומהדורה, אבל בדורות האחרונים שהכל נעשה על ידי צילומים, מצוי שבס"ט של משנה ברורה שהוא בן שישה כרכים יצולם כל כרך ממהדורה שונה, וכך נוצר קושי רב לעקוב אחר התיקונים והשינויים שבין מהדורה למהדורה, ואין רווח בין עדר לעדר ובין פרשה לפרשה.

* * *

ולסיום נחזור על הידוע והנאמר בתלמוד הירושלמי שקלים פ"ב ה"ה [מז, א]:
תני רבן שמעון בן גמליאל אומר, אין עושין נפשות לצדיקים, דבריהן הן זכרונן.

...ורבי יוחנן מאי כולי האי, דבעי דיימרון שמעתא משמיה. דאף דוד ביקש עליה רחמים, שנאמר (תהלים סא, ה) אגורה באהלך עולמים אחסה בסתר כנפיק סלה, וכי עלתה על דעתו של דוד שיהא חי וקיים לעולמים, אלא כך אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם אזכה שיהו דברי נאמרין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות.

שמעון בן זירא בשם רבי יצחק אמר: כל תלמיד חכם שאומרין דבר הלכה מפיו בעולם הזה, שפתיו רוחשות עמו בקבר, שנאמר (שה"ש ז, י): דובב שפתי ישנים - מה כמר של ענבים זה כיון שמניח אדם אצבעו עליו מיד דובב,

אף שפתותיהם של צדיקים כיון שאומרין דבר הלכה מפיהם של צדיקים, שפתותיהן מרחשות עמהן בקבר.

מה הנאה לו? בר נזירא אמר כהדין דשתי קונדיטון, ר' יצחק אמר כהדין דשתי חמר עתיק, אף על גב דשתי ליה - טעמא בפומיה. (גדל) [רב גידל] אמר, (כאן) [האומ'] שמועה בשם אומרה יראה בעל שמועה כאילו עומד לנגדו, שנאמר (תהלים לט, ז): אך בצלם יתהלך איש, [וכתיב] (משלי כ, ו): רוב אדם יקרא איש חסדו והשאר כל אדם.

ואיש אמונים מי ימצא (משלי כ, ז), זה ר' זעירא, דא"ר זעירא למה לי (שאני) [שאנו] צריכין רחושין לשמעתיה דרב ששת, דהוא גברא מפתחא. אמר ליה רבי זעירא לרבי אסי חכים רבי לבר פתיא, דאתא אמר שמעתא משמיה. אמר ליה רבי יוחנן אמרה משמיה. אמר ליה רבי זעירא לרבי אסי, חכים רבי לרב, דאת אמר שמעתא משמיה, א"ל ר' אדא בר אהבה אמרה משמיה, אין דור שאין בו ליצנין, בדורו של דוד מה היו פרוצי הדור עושין, היו הולכים אצל חלונותיו של דוד אומרין לו דוד דוד, אימתי יבנה בית המקדש, אימתי בית ה' נלך, והיה דוד אומר אף על פי שמתכוונין להכעיסני יבוא עלי אם לא הייתי שמח בדבריהם, דכתיב (תהלים קכב, א): שמחתי באומרים לי בית ה' נלך. והיה כי ימלאו ימיך ושכבת עם אבותיך (שם"ב ז, יב), אמר לו הקדוש ברוך הוא לדוד ימים שלמים אני מונה לך ולא ימים חסרים, כלום שלמה בנך יבנה בית המקדש אלא להקריב קרבנות צבור, חביב עלי צדקה ומשפט שאתה עושה יותר מן הקרבן, שנאמר (משלי כא, ג) עשה צדקה ומשפט נבחר לה' מזבח.

צדיקים 'דבריהם הם הם זכרונ', ואין לך זיכרון טוב וקיים יותר מחיבור נאה ומפואר שאף הוא בא להעמיד שם עולם לאחד מגדולי הדור ומצוקי ארץ. תנצב"ה.

שו"ת מהרי"א - יהודה יעלה שלושה כרכים הושלמה הסדרה!

בשעתו"מ יצא לאור כרך או"ח עם מבוא מקיף ובצירוף
מפתחות לשלושת הכרכים

ניתן לרכוש באתר המכון www.machonso.org

או בטלפון 08-9276664

דוא"ל machonsmaag@gmail.com

